УДК= 929
94(497.11)

др Нино Делић
Научни сарадник
Историјски институт Београд
n.delic@aol.com

ЈАРОСЛАВ ЈАНДА У ЗАРОБЉЕНИШТВУ У ВАЉЕВУ 1914–1915. ГОДИНЕ

Апстракт: Рад је посвећен анализи мемоара аустроугарског војника чешког порекла Јарослава Јанде који је 1914. године заробљен од стране српске војске. Највећи део заробљеничких дана провео је у Ваљеву, радећи као помоћник у тамошњој болници све до повлачења 1915. године када је заједно са српским војницима евакуисан преко Албаније до Валоне а затим на Асинару. Његова сећања су драгоцено сведочанство о реалним приликама ратног заробљеништва, стању српске војске и управе као и атмосфери у граду.

Кључне речи: Први светски рат, 1914–1915, Јарослав Јанда, аустроугарски војници, ратни заробљеници, Ваљево, болница.

Аустроугарска војска је напала Краљевину Србију 28. јула 1914. године користећи многобројне војне јединице. Мултинационални карактер Монархије се одразио и на структуру војске. Према неким изворима, чак 13% свих војника су чинили Чеси по националности. На српски фронт су слате јединице које су махом биле мобилисане на подручју Чешке и Моравске те је удео војника чешке националности био изузетно висок. Српска војска је током лета и јесени 1914. године славила импозантне успехе који су имали као последицу и десетине хиљада заробљених аустроугарских војника. Колико је тачно међу њима било Чеха није утврђено. Према писању Едварда Бенеша, председника Чехословачке, њихов број досезао је до око 25.000.[1]

[1] В. Hrabak, Austrougarski zarobljenici u Srbiji 1914–1915. god. i prilikom povlačenja kroz Albaniju, Zbornik – Časopis Historijskog instituta Slavonije 2 (1964), 168–170; И. Ђуковић, Аустроугарски заробљеници у Србији 1914–1915, Београд 2008, 10; Н. Делић, Аустроугарски војници чешког порекла у

Ратни заробљеници у Србији током Првог светског рата, па тако и они чешког порекла, били су у надлежности Заробљеничке команде у Нишу, посебног војног органа успостављеног у августу 1914. године. Према прописима сваки заробљени војник требало је да буде упућен у Ниш где би био евидентиран а затим и био смештен. Испрва је намера била да сви заробљеници буду у Нишу где би затим за њих била успостављена посебна одељења при свакој од 10 дивизијских команди. Команда је могла да шаље заробљенике и на принудни рад уз одговарајућу компензацију. У Србији је у том тренутку постојао велики недостатак квалификоване радне снаге услед мобилизације одраслих мушкараца. Посебно су дефицитарна била стручна занимања попут лекара, пекара, инжењера итд. Због тога су многи заробљеници били упућивани у предузећа или у болнице као испомоћ.[2]

Када су Чеси, аустроугарски војни заробљеници у питању, може се слободно рећи да су у Србији уживали специфичан статус. Због сличности језика, припадности словенској групи народа, али и због генерално политичке неустрашћености и амбивалентности, Чеси су се у Србији лакше споразумевали, брже склапали пријатељства, стицали поверење локалног становништва али и војних власти, укључујући ту и њихове стражаре. Чеси су радо прихватали разних послова, нису пружали отпор властима. Неки су чак и „пребегли“ на српску страну радећи против своје законите отаџбине. Забележено је да су се многи Чеси релативно лако предавали српским војницима на фронту, а примера покушаја бекства из заробљеништва је било сразмерно мало. Припадници Сокола, као доказано политички противници хабзбуршког естаблишмента, третирани су у Србији са посебним привилегијама. Српске власти су, свесне међунационалних напетости међу заробљеницима, подржавале њихово нејединство и олакшавале

српском заробљеништву 1914–1915. Различита искуства и виђења, Држава и политике управљања (18–20. век), ур. изд. Петар В. Крестић – одг. ур. Срђан Рудић, Београд, 2017, 257.

[2] Н. Делић, Аустроугарски војници, 253–255; N. Delić, Život vojnových zajatcov v Srbsku 1914–1915. Organizácia, politické a etnické otázky a konflikty, osudy a skúsenosti, Vojenské konflikty v dejinách Európy (Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafarikianae. Studia Historica ; 86), N. Dzurikaninová (ed.), Košice 2016, 83–89.

свакодневницу онима који су процењени као најмање опасни. У великој већини случајева су то били заробљеници словенског порекла. Велика већина ратних заробљеника Чеха је 1915. године, заједно са српском војском и владом, кренула путем планина Албаније у исчекивању својеврсног „ослобођења“ посредством савезничких бродова. У француском и италијанском заробљеништву, огроман број њих се пријавио на добровољно служење у Чехословачким легијама, чиме су и званично постали издајници Аустроугарске.[3]

Аустроугарски десетар санитета Јарослав Јанда

Међу многобројним војницима чешког порекла у аустроугарској војсци који су одмах после избијања рата послати на српски фронт, био је и подофицир санитета, водник – десетар Јарослав Јанда. Рођен је у Високом Ујезду крај Прага 1884. године. У главном граду Чешке, тада Круновине у саставу Аустроугарске, живео је и радио све до мобилисања 1914. године. Искуства са војском је већ имао, слично као и са балканским простором. У периоду 1905–1908. године био на одслужењу војног рока у Далмацији и у Босни и Херцеговини где је затим додељен 11. здравственом одељењу у резерви. Заробљен је у децембру 1914. од стране српске војске у Ваљеву где је провео и највећи део заробљеништва све до присилне евакуације преко Албаније и укрцавања на брод за Асинару 1915. године. У француском заробљеништву се придружио чехословачким добровољачким легијама и учествовао је у ратним дејствима на више фронтова против немачких и аустроугарских трупа. Демобилисан је 1919. године после чега се вратио мирном животу у фабрици специјалних папира и штампарији у Прагу. У српском заробљеништву је водио дневнике које је, међутим, касније изгубио негде на француском фронту. Из сећања је 1934. написао прву верзију мемоара на Први светски рат које је 1962. године допунио. Преминуо је 1969. године.[4] За живота своје мемоаре није објавио те су они

[3] Н. Делић, Аустроугарски војници, 258–277; N. Delić, Život vojnových zajatcov, 86–93.

[4] Jaroslav Janda (Vysoký Újezd, 1.1.1884 – Praha, 24.9.1969). Припадао је 11.

остали у рукопису све до 2014. када их је његова унука, Јарослава Хлавачкова, припремила и публиковала у онлајн издању а 2016. године и у штампаној верзији.[5]

Његови мемоари укључују цео период рата, од почетка мобилизације у Чешкој па све до повратка кући 1919. године. Заробљеништво у Србији представља оквирно половину целокупног дела које у штампаној верзији има 270 страница, са пратећим фотографијама и примедбама приређивача. Јандов боравак у Ваљеву чини око трећине обима књиге. Без обзира што је писано искључиво према сећању веома је живописно. Јанда је стриктно испоштовао хронолошки след дешавања, наводећи често чак и датуме појединих догађаја.

У фокусу збивања његових мемоара нису толико ратна дешавања колико утисци о свакодневници ратних заробљеника и локалних становника. Уз описе догађаја којима је лично присуствовао Јанда често препричава и искуства других заробљеника, његових пријатеља. Текст обилује кратким анегдотама којима аутор настоји да дочара амбијент у којем су се заробљеници нашли, начин на који је функционисао свакодневни живот у ратом захваћеној Србији као и психолошки профил људи на Балкану. Без обзира на трагедије, болести, страх и смрт којима је овај период обиловао, његови описи нису тмурни, песимистични или меланхолични. Напротив. Јанда је у свој текст успео да унесе ведрост, оптимистичан поглед у будућност, а лоше појаве у друштву испраћа са одређеном дозом благог цинизма, сатире, црног хумора, па и помало подругљивим коментарима типичним за чешки менталитет као и књижевност новога века.

здравственом одељењу (болница гарнизона бр. 11 у Прагу), али је на почетку Првог светског рата остао при резервном санитетском одељењу 3/8 додељеног осмом корпусу (Reserve Sanitats Abteilung Nro 3/8 Korps). Званичан запис у евиденцији чехословачких легионара Централног војног архива Чешке републике: https://www.vuapraha.cz/legionari/38829 (приступљено 2.3.2025); Moje vzpomínky na světovou válku 1914–1918, Jaroslav Janda, přip. Jaroslava Hlaváčková, 2014, 1–2.

[5] Онлајн издање: Moje vzpomínky na světovou válku 1914–1918, Jaroslav Janda, přip. Jaroslava Hlaváčková, 2014. Текст је доступан на: www.legionarjaroslavjanda.cz.
Штампано издање: *Jaroslav Janda: Moje vzpomínky na světovou válku 1914–1918*, k vydání připravila Jaroslava Hlaváčková, Praha 2016.

Вредност његовог дела не представљају нова сазнања о ратним операцијама, личностима или другим фактографским елементима историје Рата. Значај мемоара се састоји од описа атмосфере у друштву, начина на који су обични људи тада живели и решавали проблеме. Јанда, наводећи многе догодовштвине и анегдоте, руши стереотипе о рату, заробљеништву или и о Србији. Сукоба заробљеника са српским властима или локалним становништвом у његовим мемоарима практично нема. Слобода кретања заробљеника је била на завидном нивоу о чему сведоче многобројни, делимично и гротескни примери. Расположење заробљеника према Србији и њеним становницима је, описано без непријатељског става или страха. Није било ни покушаја бекства мада је прилика за то свакако било. Посебну вредност представља део мемоара посвећен Јандином раду у Ваљевској болници. Као санитетски војник био је од стране српских власти, као испомоћ, придодат болници у Ваљеву. Поменута установа је месецима непрекидно збрињавала огроман број српских али и аустроугарских војника, рањених на фронту, по чему је још за време рата постала позната широј јавности. Његови описи појединих случајева су потресни и пружају одличан увид у један од значајнијих сегмената психологије рата. Верујемо да су сећања Јарослава Јанде вредан извор за проучавање локалне али и шире историје ратовања на српском фронту, те у сажетој форми читаоцима представљамо његове описе периода проведеног у Ваљеву.

Мобилизација и пут на фронт

Јарослав Јанда се јавио војним органима у Прагу за мобилизацију 28. јула 1914. године и читаве две недеље је обитавао делимично у касарнама, а делимично код сестре у граду пошто је званично припадао јединици у Мостару у Херцеговини а не прашким трупама. То није сметало властима да га пошаљу 15. августа возом заједно са санитетом осмог корпуса на фронт. Јанда се присећао како нико није знао куда иду. Тек после Беча је схватио да се крећу јужном пругом ка Словенији што је значило да иду на српски фронт. Јанда је, наводно, био због тога срећан. Српски је научио још током одслужења војног рока у Дубровни-

ку и у Босни, па је комуникација свакако била лакша. Приметио је да већ током пута до Винковаца, где су стигли 18. августа, није било више никакве еуфорије међу војницима. Код Брчког је помагао у претовару муниције и сећао се како су аустроугарски официри држали једног Србина адвоката као таоца, не би ли тако спречили да локално српско становништво дигне тамошњи мост у ваздух. Брчко је назвао лепим градом, али прљавим и нехигијенским. Добио је благу дизинтерију али је радио и даље. Из Брчког је затим одмарширао на фронт, до села Засеок уз Дрину. Тамо је, радећи у санитету, успео да купује храну (млеко и јаја) или у замену за његове службе читања писама која су стизала кући локалним становницима од стране мобилисаних. Већина становника, наиме, није умела да чита или пише. На подручју уз Дрину Јанда је провео цео септембар и октобар месец. Ту је био сведок лоше организације аустроугарске војске која је губила много материјала услед крађа, кише и нерационалног коришћења. Међу војницима је увек био велики број Чеха са којима је заједно организовао набавку и припрему хране. Намирница за које се побринула војска, наиме, није биле довољне нити су биле свеже.[6]

Већ у септембру месецу је, служећи у болницама у Зворнику и Суљином Хану, био суочен са великим бројем рањеника који су долазили са фронта. За њих није увек било места под кровом болница те су упркос киши размештани и на отвореном. Осим рањеника, све је више било је и погинулих. Као санитетски десетар имао је ту привилегију да се слободније креће од осталих војника. Често је слат са писмима за друге јединице, или по одређени материјал. Тако је доста добро упознао цео крај од Тузле све до Дрине.[7]

Долазак у Ваљево и заробљавање

Јарослав Јанда је са војском прешао границу и ступио на тло Краљевине Србије негде после Задушница, односно почетком новембра 1914. године. Преко Бање Ковиљаче и Лознице кре-

[6] Moje vzpomínky, 2–12.

[7] Isto, 13–15.

тао се према селу Завлака. Са осталим санитетом био је задужен за превоз материјала на кочијама што је због кише, блата, лоших путева и брдовитог терена ишло веома тешко и споро. Из Завлаке је више пута послат у Осечину, у тамошњу школу по рањенике. Сећао се како је тамо једном наишао на рањеног кадета и десеторицу „рањених“ официра, без рана или болести, које је возио натраг у Завлаку. Нешто касније је са санитетом дошао у Каменицу где је било око 1.400 рањеника као и 600 заробљених српских војника. Санитет је требало за све њих да се побрине, упркос почетку снежних падавина. Јанда се присетио у каквом су стању били рањеници. Из тамошње зграде суда су узели документа којима су им превијали ране али се мастило, са папира растопило и донело инфицекцију. Санитет је и овде имао задатак да за рањенике обезбеди исхрану и кува. Слично као и у свим српским окупираним местима, у Каменици и околини није било много локалног становништва које се повукло пред окупатором. Заостала стока и храна би одмах били заплењени да би послужили су за исхрану аустроугарских трупа, као и рањеника. Логистика је била очајна. Због лоших временских услова и путева, материјал се са друге стране границе довозио искључиво на коњима или магарцима пошто кочије више нису имале пролаз. Пут из Суљиног Хана до Каменице је тако трајао читавих шест дана. Коњи су возили и хлеб али се тај „изгубио“ после вишеструког потапања у води потока преко којих су морали да пређу. Јанда је, као својеврсни организатор санитета у месту, користио српске заробљенике за лакше послове чишћења снега. Заузврат су добијали резервне чизме палих аустроугарских војника пошто је обућа за српске војнике представљала била највећи проблем.[8]

Наређење да се иде у Ваљево је Јарослав Јанда добио 20. новембра.[9] Требало је да оде у тамошњу аустроугарску команду да преда пошту и да набави петролеј, свеће и сличан материјал. Пут од свега 17 километара је био препун снега али и ужасних призора. По целом путу је било напуштених кочија, аутомобила, коња, материјала и лешева. Према његовим речима, аустроугарска ло-

[8] Isto, 15–21.

[9] Након треће офанзиве Ваљево је у краткотрајно, од 15 новембра до 9. децембра било у рукама аустроугарских трупа.

гистика је била катастрофална. Српска војска је приликом повлачења уништавала телеграфске стубове а жица би остајала на путу. Коњи аустроугарских колона би се редовно саплели о жице а никоме није падало на памет да их најпре одстрани са пута. Напуштене кочије и материјал на путу, такође, нико није склањао већ су читаве колоне обилазиле мале препреке и тако касниле. Када, након читавог дана путовања стигао у Ваљево, наишао је на велики пожар у згради коју су покушали да опљачкају мађарски војници са свећама у руци и случајно је запалили. Ватра је дошла до бензина у подруму. Д је и дошло је до експлозије док су војници били у згради. Мађарски официри му, наводно нису дозволили да код њих преспава када су чули да је Чех те је преспавао у кочији. Петролеј је нашао код једног локалног Србина, ветерана Балканских ратова, са којим је дуго причао, Затим је кренуо натраг.[10]

Други пут је кренуо у Ваљево 30. новембра. Ишао је новим путем уз Колубару који је био знатно лакши али и дужи. Дошао је тек после два дана. Свратио је опет код локалног Србина, али овај пут са пакетом кафе у зрну као поклон. Аустроугарска војска је, наиме, за разлику од санитетског материјала и хране, кафе имала на претек. У кући локалног Србина, инвалида са две дрвене ноге, дочекан је срдачно. Прошли пут су расправљали и о политици, рату и будућности, али су их овај пут у томе мало омели други војници који су куповали поткове. Јанда се вратио са наређењем да се сви зајено из Каменице преселе у Ваљево.[11]

Војни санитет је заједно са Јандом кренуо у Ваљево 6. децембра. Заузели су кућу и двориште преко пута железничке станице. Већ на други дан, међутим, изненадио се када је код зграде суда, која је служила као команда, наишао на колону коња и војника припремљену за одлазак. Радило се о повлачењу услед српске контраофанзиве. Санитет је тако, опет кренуо назад у Каменицу. Тамо су сав материјал закључали у куће и на њих написали „тифус“ како би спречили да у њих неко провађује. На други дан се ишло опет натраг ка Ваљеву, у хаосу и без јасног плана. Санитет је требало да се врати по рањенике а нове војне јединице су

[10] Isto, 21–23.

[11] Isto, 23–24.

послате да држе фронт док се главнина војске повлачила. Јанда се овом приликом осврнуо и на мишљења о генералу Поћореку. Према његовим речима многи су генерала оптуживали да је неспособан. При том је и констатовао да „ниједан бољи војсковођа не би са оваквом војском нешто успео да уради“. Према његовој оцени је аустроугарска војска била очајна. Официри су били „навикнути на ленчарење“, пребацивање одговорности на ниже чинове. Чим је постало озбиљно опасно, повукли су се са фронта, којег заправо нису ни окусили, те су командовали из позадине. Извештаје су намерно улепшавали како не би наштетили својој каријери и лакше скупљали медаље. Логистика је била и лоша и корумпирана истовремено. Присећао се како је од неког поручника тражио више хлеба за рањенике али га није добио. Три дана касније исти поручник је ухапшен јер је препродавао залихе извесном трговцу који их је опет назад препродавао војсци. Како каже Јанда „будала је слала кући мамици ваљда 20.000 Круна“, те су га вероватно тако и открили. Војска је слала читаве јединице на прву линију фронта без одговарајућег плана. Читав батаљон је пао у руке Србима јер командант није био обавештен да тамо иде као први, већ је разумео да иде као позадинска резерва непостојећој дивизији.[12]

Јанда је успео да дође у Ваљево 8. децембра најпре сам, оставивши већину своје колоне на путу да се полако пробија ка граду. У граду је било на стотине рањених и чула се пуцњава. Његово одељење је у међувремену напустило раније место преко пута железничке станице и пронашло уточиште у неколико кућа. Јанда је сутрадан са свежим коњима отишао по своју колону на путу. Првобитни план је био да их доведе у Ваљево и одатле крену возом у повлачење. Јанда тврди да је већ тада рачунао да ће бити заробљен и да му је то и била идеја како да то изведе на елегантан начин. Са колоном је стварно дошао назад у Ваљево које је још било под окупацијом али су српски војници већ били пред градом. Јанда је ишао да се јави у зграду гимназије у коју је премештена војна болница. Добио је задатак да одмах на кочије и кола смести рањене официре и напусти град. Официри јесу били евакуисани, али је Јанда избегао наређење о сопственом одла-

[12] Isto, 24–27.

ску. Уместо напуштања града заједно са још око 30 санитетских војника се бринуо за око 3.000 рањеника. Они нису били само у згради гимназије, већ су били размештени у разним кућама и по хотелима у три околне улице. Највећи проблем је представљала хигијена. Разне врсте посуда, препуњене људским фекалијама, стајале су поред рањеника и то је требало стално празнити и чистити. У подруму гимназије је наишао на 60 лешева у фази распадања. Главни лекар пука, доктор Милота (такође Чех), наредио је да буду сахрањени у дворишту школе.[13] На гробље се тада није могло због размене ватре. Кратко након тога већ су стигли први српски војници у зграду гимназије и заузели је. Аустроугарски рањеници нису били на време евакуисани. Српски наредник и војници који су ушли у зграду били су и сами рањени. Јанди и осталим санитетским радницима је било наређено да наставе са својим радом а пред зграду је постављена стража. Јанда није сасвим послушао наређење да се не отварају прозори и гледа напоље те је скоро убијен док је осматрао са крова зграде. Када је, пак, изашао у двориште гимназије, скоро га је „изуо“ српски четник тражећи његове „цокуле“. Од губитка обуће га је спасао поменути српски наредник који је изашао из зграде и отерао четника ван дворишта.[14]

У болници у Ваљеву

Када је српска војска преузела контролу над Ваљевом, Јанда и остали санитетски војници остали су ра раде у болници и збрињавали су и српске рањенике. У граду је наишао опет на свог старог познаника, локалног Србина инвалида који је свима причао како је Јанда добар човек који му је „спасао живот“. То, како аутор сам признаје, није била истина али му је помогло да се међу становништвом лакше креће а можда и одбрани од неких насртаја. Неки четник је једном приликом јавно рекао да би њега и све Чехе требало једноставно као прве стрељати

[13] Вацлав Милота, санитетски капетан аустроугарске војске. Умро је од повратног тифуса у Ваљеву, поседњих дана јануара 1915. Види: М. Милићевић, Посвећеници и жртве. Српски санитет у ваљевској болници у Првом светском рату, Ваљево, 2021, стр. 83-84.

[14] Isto, 27–31.

јер нису дигли устанак против Немаца већ кренули на Србију. Јанда се бранио да су Чеси „опкољени“ Немцима и да би они то само искористили.[15] То је, међутим, био само изолован инцидент.

Сахрањене у дворишту школе су убрзо преместили на право гробље.[16] У наредном периоду су Јанда и остале санитетлије свакога дана возили на гробље нове преминуле рањенике и сахрањивали их у масовне гробнице. Српски мајор који је био надлежан за болницу је од њих чак тражио да по граду носе сабље како их не би третирали као класичне заробљенике. Они то, међутим, радије нису чинили како не би провоцирали. До Божића (католичког) је умрло доста од персонала на разне болести и сви су били сахрањени на ваљевском гробљу.[17] Како се ближила једна од највећих хришћанских светковина, Јанда је одлучио да наплати дуг у ваљевској пивари. Тамо су, наиме, аустроугарски командири током окупације запослили саме Чехе са искуством производње пива а српска управа их је тамо оставила. Својевремено им је Јанда био помогао око нечега а као контрауслугу су понудили да за Божић направе пиво. Дан пред Божић је Јанда са гомилом бачви дошао да купи пиво. За доктора Милоту је купио 2 хектолитра које је поручио за санитет и „госте“ а Јанда је за себе узео четврт хл. Успели су чак да болницу, додуше без дозволе, поново припоје на струју тако да су празнични дани били добро осветљени. У дворишту гимназија/болнице је свирала и музика за српске официре. Главни музичар је био, игром случаја, Чех именом Пицмаус. У Ваљево је дошао пре рата, из Београда где је претходно живео са супругом родом из Црне Горе. Због ње је и дошао у Србију, преселивши се из Чешке где нису имали довољно посла. Упознао ју је у Херцег Новом током служења војног рока и најпре се доселила код њега у Моравску. Свирао је кларинет и нашао посла код српске војске као музичар. Јанда се присећао и стихова једне од најомиљенијих песама које су се тада орile двориштем:

[15] Isto, 31–32.

[16] Вероватно се ради о гробљу на Видраку.

[17] До почетка марта 1915. од тифуса у Ваљеву и околини умрло је 14 домаћих и страних (заробљеника) лекара. М. Милићевић, нав. дело стр. 31.

„Петар први, јаше вранца;
Фрања Јосип, на магарца;
Петар први, вино пије;
Фрања Јосип, сузе лије...“[18]

Недуго после Божића је у болницу стигао нови српски главни лекар.[19] Јанда га се сећа као изузетно строгог, склоног театралном и ауторитарном управљању. Пушио је „једну за другом“ и са Чесима комуницирао на немачком. Српски санитетски радници су у болницу стигли тек почетком јануара. У то време су већ неки од чешких заробљеника који су радили у болници били веома болесни. У Ваљеву се појавила повратна грозница (називана и тифоидна грозница). Јанда је такође оболео. Када је осетио први пут високу температуру и измерио да има 39,2 степени целзија, у страху од смрти је одлучио да се у граду на брзину фотографише. Платио је за слике унапред и инструисао пријатеље да слике пошаљу његовој родбини. Затим је у ужасним боловима легао да спава и скоро се онесвестио. Следећи дан се осећао одлично али му је нови српски лекар који је управо дошао у болницу, интерниста Живковић, забранио да устаје.[20] Упозорио га је да ће се грозница сигурно вратити у наредних осам дана и да ће бити још гора. Био је у праву. Јанду су недуго затим пријатељи морали да хладе леденим облогама на сваких пола сата. Бунцао је и био је у својеврсном трансу. Чак се присећао ноћних мора које је имао током тих дана. У бунилу је сањао да га српска коњица сабљама сече на комаде а да дечаци около вичу „он је крив“. У сну му се појавила и сестра а на крају је одлетео у свемир, мислећи да је мртав. Смрт ипак није дошла по њега, али по његовог пријатеља који је са истом болешћу лежао поред њега јесте. Док се опорављао, умрло је више од десет његових познаника.[21] Један Немац је у бунилу истрчао ван болнице у снег и скочио у Колубару. Преминуо је и главни

[18] Isto, 32–36.

[19] Ради се о доктору Милану Пецићу који је на овој дужности у фебруару 1915. заменио преминулог доктора Евгенија Брановачког. М. Милићевић, нав. дело, стр. 86-89.

[20] Лекар кога Јанда помиње није нам познат.

[21] Биди напомену бр. 17.

доктор Милота као и један амерички лекар који је тамо дошао да помаже.[22] Болест је имала тешких последица. Јанда је данима учио поново да хода, исцрпљен и немоћан.[23]

Пошто се болест ширила брзо и углавном преко вашки или крпеља, српске власти су наредиле да све улице и сви зидови у граду буду до висине од два метра прекречени, односно натопљени кречом. Капетан Голубовић се тада бринуо за ред у граду и у болници.[24] Забранио је свим заробљеницима да се слободно крећу градом да не би ширили епидемију. Због учестале навике да „дели шамаре“ непослушнима, Чеси су капетана прозвали „капетан шамаром“.[25]

Током опоравка Јанда се бавио разношењем поште за заробљенике и читањем новина српским војницима. Многи од српских војника нису умели добро да читају или пишу па се Јанда ту нашао као испомоћ. Један старији „чича“ је био згранут када му је Јанда рекао да је научио ћирилицу за две недеље, опсовавши му „швапску матер“ и коментаришићу да то њему, Србину, није тако пошло за руком пуних 65 година. Писао је много писама родбинама умрлих како би их обавестио о судбини њихових блиских. У међувременну је у болницу примано све више српских рањеника са промрзлинама. Велики број ампутација су тада обавили доктор Живковић и млади „хирург“ Маријан.[26]Друге алтернативе није било. Недостајало је свега, од лекова до бандажа. Затим је, међутим, у болницу стигла велика енглеска мисија госпође Сандес са огромном количином здравственог материјала.[27] У Ваљево су пристигле здравствене сестре из Енглеске, САД,

[22] Овде је вероватно реч о америчком добровољцу лекару Алверу Куку који је крајем јануара 1915. такође подлегао тифусу. Његов споменик и данас се налази на гробљу Видрак. Види. М. Милићевић, нав. дело, стр. 75-75.

[23] Isto, 36–38.

[24] Вероватно је реч о Бориславу Голубовићу бившем питомцу, касније потпуковнику 35 класе Академје, Споменица седамдесетпетогогишњице Војне академије 1850-1925, Београд, 1925, стр. 306.

[25] Isto, 39.

[26] Није познато о којој се личности ради.

[27] О њој опширније, М. Милићевић, нав. дело, стр.120-123. Флора Сендс написала је и два аутобиографска дела: An English Woman-Sergent in the Serbian Army, London, 1916. и The Autobigrafy od Woman Soldier, London, 1927.

Француске и Шведске.[28] Нешто касније је дошла у болницу и нова српска јединица са лекарем, капетаном по чину, којег Јанда није волео. Сматрао је да је био пристрасан према Чесима које је одмах одстранио из санитета и са других места.[29] Тиме се завршио период пуног догодовштвина и наступило је време на које у мемоарима нема много помена.

До лета 1915. године се Јанда опоравио и радио је као преводилац у Црвеном Крсту. 14. јуна је пребачен у заробљенички логор који се сада налазио ван града у бившем војном стоваришту. Заробљеници су редовно слати на рад у поља, град, болнице, фабрике, на путеве итд, али он као десетар није морао да прихвата послове. Многима, тако и њему, родбина је слала новац што им је омогућило да знатно побољшају своју ситуацију, пре свега са храном. Заробљеници су куповали месо, јаја, млеко, хлеб као и алкохол и друге потрепштине. Јанда се такође на овај део заробљеништва, у време лета и лепог времена, присећао у позитивном смислу. Често је одлазио у град да нешто купи или прошета. За то је било потребно одобрење али straже нису биле нарочито ревносне. Осим тога, наводно је било довољно набавити неки папир, рачун на пример, са жигом и такав стражарима показивати као тобожњу пропусницу. Најбитније је било да ли је папир „имао жиг, и хајде могао си да идеш“. Проблем је могао да настане у самом граду уколико би наишао капетан „шамар“ Голубовић. Једном приликом га је срео у крчми, где је Јанда ишао на вино, али је то остало без последица. За новац из отаџбине се могло доста да купи. Килограм печеног меса је коштао динар, векна хлеба око 40 пара.[30]

Заробљеници су тада имали доста времена за играње шаха, писање, размишљање али и за друге активности. Јанда је, бомбардован писмима из отаџбине у којима је родбина тражила информације о заробљеницима, покренуо са пријатељем Про-

[28] Прву од ових мисија предводио је холандски лекар Ариус ван Тинхофен. Уследиле су санитетске мисије из Швајцарске, Русије, Данске и Британије. Свакако једна од најпознатијих припадала је Болници шкотских жена под управом др Алис Хачисон. Опширније: М. Милићевић, нав. дело, стр. 34-35, 38-48.

[29] Isto, 39–41.

[30] Isto, 41–42.

хаском мали пројекат. Обишли су свих шест болница у граду и исписали из матичних евиденција све податке о преминулим Чесима. Највише су се бојали да оду у епидемиолошку болницу у касарнама петог пука изнад града. Тамо је командовао лекар из Црне Горе, човек кога је био глас тиранина.[31] На крају им је уредно допустио да препишу све што им је требало. Књижица са именима је, међутим, нестала током повлачења кроз Албанију. Осим Чеха у Ваљеву је било и ратних заробљеника Италијана. Јанда их се сећао како су често ловили и јели жабе те су потоци у околини били пуни њихових остатака.[32]

Период лета 1915. године је био доста опуштен. Осим што су заробљеници били добро снабдевени храном, здравственим материјалом и одећом, слобода кретања је била на завидном нивоу. Није само Јанда користио релативну ноншалантност српских стражара и власти по питању излазака из логора или шетања градом. У мемоарима је описао и искуства својих другова. Један од њих је, на пример, без дозволе отишао возом у посету свом пријатељу у Ниш где је био главни заробљенички логор и остао тамо две недеље. Током пута га нико није ни питао за писмену дозволу нити је, очигледно, некоме недостајао у Ваљеву. Код кондуктера је само рекао да пита „капетана“ у возу за дозволу, што овоме није ни падало на памет. С друге стране у ваљевски логор је једном приликом „побегао“ заробљеник Чех из једног села крај Шапца где је требало да ради као пекар. Жалио се на лоше услове тамо и српски мајор у Ваљеву му је дозволио да остане недељу дана и „одмори се“ пре него што га је послао натраг. Добри услови су вероватно били последица и нових спољнополитичких околности. Око 12. јула је заробљенике у Ваљеву лично посетио и специјални амерички изасланик, пореклом Чех, Карел Вопичка.[33] Имао је задатак да обиђе све заробљеничке логоре и информише се о стварном стању.[34]

[31] Реч је о доктору Миловану Башовићу, пореклом из Дробњака. Види М. Милићевић, нав. дело, стр. 58-59.

[32] Isto, 42–44.

[33] Чарлс Карел Вопичка (1857-1935), био је амерички амбасадор у Србији одакле је премештен са претходне дужности у Бугарској.

[34] Isto, 43–45.

Средином септембра Јанда је премештен на рад у шесту резервну болницу где га је топло примио командујући лекар и српски мајор.[35] Тамо је добио сопствени, чисти кревет и одговорност за око 20 рањеника. Нешто касније је мајор Јанди доделио одговорност за целу зграду док је дотадашњег главног „санитетлију“, Јакубка, такође Чеха, послао у новоотворени санаторијум за опоравак болесника који је отворио покрај привредне школе мало ван града.[36] Мајор је скоро цео санитетски персонал формирао од заробљеника што му је замерано чак и у неким српским новинама. Према њима се опходио веома лепо и са поштовањем. Био је, међутим, доста строг и водио је стриктно рачуна о реду и хигијени. Материјала је било довољно, највише из иностраних донација. То је био период када су заробљеници у Ваљеву већ били добрим делом „интегрисани“ у друштво и послове. Није било ништа неуобичајено да они раде за новац у локалним предузећима или за српску војску. Осим целе чете која је у суштини водила пивару, у Ваљеву су Чеси били тражени као занатлије и у другим областима. Један међу њима се истакао као обућар, правећи чизме за српске официре. Други је зарађивао чак 5 динара дневно као мајстор за торте и колаче. Веома популарни су били чешки месари. Код једног локалног српског месара су правили кобасице, шваргле и остале сувомеснате производе према чешким обичајима. Производи су, према Јандиним речима, били увек брзо распродани. Срби су, како је тврдио чешки десетар, правили само суве кобасице са којих није било могуће мало „одгристи“, за разлику од чешких.[37]

Занимљиво је да се Јарослав Јанда, уз неке малобројне изузетке, не сећа неких непријатности или насиља којем су заробљеници били изложени. Србе као народ и српске власти је у начелу описао као веома толерантне. Понекад се умело да деси да неко испољи мању нетрпељивост према заробљеницима али

[35] Шеста резервна волница налазила се у згради Ваљевске гимназије. Личност коју Јанда помиње је највероватније Тома Леко. Зарежен трбушним тифусом преминуо је у Ваљеву крајем јуна 1915. М. Милићевић, нав. дело, стр. 77-78.

[36] Наведено име није познато у литератури.

[37] Isto, 45–49.

без неких озбиљнијих последица. Чеси су посебно били у добрим односима са локалним становништвом. Покушаја бекства као да није ни било. Већина је настојала да преживи рат, заради нешто новца радећи код приватника и врати се кући. Главна преокупација заробљеника је била храна. Све до лета 1915. године је то била рак рана за све: српску војску, становништво и заробљенике. Од лета је, међутим, хране било у изобиљу, чак и меса. Јанда је тврдио да су Срби у Ваљеву концентрисали заплењену аустроугарску робу. Иностране мисије су, такође, допринеле побољшању стања. У Ваљеву је радило пет до шест болница.[38] Њихово стање је већ у лето 1915. године постало узорно. Било да је реч о материјалу или хигијени, све је било на нивоу. Зима 1914/15. године, међутим, била је тешка. Јанда не описује посебно епидемију пегавог тифуса мада наводи неколико својих другова који су подлегли овој болести. Вероватно је то и због његове болести током јануара и фебруара месеца због које му је и сећање било слабије. Град описује као леп, доста модеран и уредан. Није га сматрао заосталим као, рецимо, делове Босне у којима је био пре тога. Локалне становнике је описивао као срдачне, слабог образовања али доброг васпитања. Општи утисцу на боравак у Ваљеву су му били позитивни. Свакако много позитивнији у односу на оно шта је следило у провалијама Албаније.

Почетком октобра је већ постало јасно да ће Ваљево бити евакуисано. Заробљеници и рањеници су били последњи на реду. Болница са све рањенима и болничарима је добила наређење да крене на југ 19. октобра 1915. године. Првобитни план да се укрцају на воз није успео. Српска војска је приликом повлачења уништавала пругу. До Крушевца су морали пешке.[39]

Боравак у Ваљеву је за Јарослава Јанду трајао скоро годину дана. Током тог периода је изградио репутацију поузданог човека који може да сарађује са српским властима. Радио је у болници, носио пошту, преводио, писао писма, заводио ред међу заробљеницима. Његово политичко опредељење, патриотско

[38] Број болница у Ваљеву у времену о којем Јанда говори. био је укупно 32 укључујући у њих сталне, привремене, као и разне друге објекте, хотеле, кафане и сл. Види. М. Милићевић, нав. дело, стр. 21-22.

[39] Isto, 49–51.

и против владајуће хабзбуршке династије, испољило се на имплицитан начин. Није се истицао политичким говорима или активном агитацијом али је његов став био довољно јасан већини људи, што друговима заробљеницима тако и српским властима. Нема сумње да су органи српске државе подржавали такво стање и да им је било од користи да се за заробљенике у суштини брину људи из њихових редова. Осим тога, заробљеници су имали и значајну улогу у привредном животу, па и одбрани земље. Радна снага је била потребна како у фабрикама тако и на радовима копања ровова, поправци пруге или у обавештајном сектору. Јанда је у својим мемоарима описао једну атмосферу специфичне симбиозе интереса. Док је већини аустроугарских заробљеника чешког, али и другог порекла био приоритет да преживе, да се не враћају на фронт, да не помажу више својој законитој отаџбини у ратним напорима, српској држави је било у инетерсу да они остану мирни, не стварају неред или побуне и да још и помогну радом у одржавању нормалног функционисања земље. Са те тачке гледишта не чуди релативно лабав режим за заробљенике: мало стражара, слобода кретања, пристизање новца из иностранства, купородаје без ограничења, рад за плату итд. Што више су заробљеници могли да обезбеде сами за себе тиме је српска држава више штедела ресурсе потребне на другом месту. Уместо да читаво време само проводе у логору и буне се на лоше стање, омогућено им је да за свој положај делимично преузму одговорност сами и још придонесу привреди и инфраструктури државе. Таква ситуација није била само у Ваљеву већ се односила на скоро целу Србију.[40]

Пролом српског фронта од стране немачко-асутроугарских трупа и улазак Бугарске у рат означили су крај „аранжману“ између државе и заробљеника. Јарослав Јанда је у сећањима описао и голготу пута кроз Албанију, не штедивши при томе никога за уочене пропусте али и даље гајећи симпатије за српски народ и државу.

[40] Види на пример: Н. Делић, Аустроугарски војници, 253–277; B. Hrabak, Navedeno delo, 107–205.

Summary

Among tens of thousands of Austro-Hungarian prisoners of war captured by Serbian forces during World War I, Czechs made up a great, probably the biggest portion. Among them was Jaroslav Janda, a young medical corporal from Prague. He was captured in December 1914 while working in the improvised hospital in the Serbian city of Valjevo, occupied by Austria-Hungary just a few months before, which Serbian forces managed to liberate before Christmas. In his memoirs, published for the first time in 2014, he admitted that it was his intention to be captured as he did not want to fight for the Hapsburgs anymore. The Serbian administration kept him and most of the military medics in the hospital working, giving them the privilege of broader freedom of movement and action in the city. He spoke Serbian very well and made many friends among the local population and Serbian military. He described the conditions in the hospital and the city in winter 1914/15 as hard, with no medication, lack of food and bad hygiene. Typhus was spreading and many lost their lives. The conditions improved radically by summer 1915. Many prisoners of war managed to get paid jobs, foreign missions imported substantial amount of medication and other materials. The freedom of movement for the POW`s was on a very high , almost unbelievable level.

Извори и литература

Извори

- Интернет изворници Чешког војног архива у Прагу: https://www.vuapraha.cz/legionari/38829
- *Moje vzpom´nky na světovou válku 1914–1918, Jaroslav Janda*, přip. Jaroslava Hlaváčková, 2014.

Литература

- Група аутора, *Ваљевска болница 1914-1915,* Зборник радова, Ваљево, 1992.
- Делић Нино, *Аустроугарски војници чешког порекла у српском заробљеништву 1914–1915. Различита искуства и виђења*, Држава и политике управљања (18–20. век), ур. изд. Петар В. Крестић – одг. ур. Срђан Рудић, Београд, 2017, 247–278.
- Delić Nino, *Život vojnových zajatcov v Srbsku 1914–1915. Organizácia, politické a etnické otázky a konflikty, osudy a skúsenosti*, Vojenské konflikty v dejinách Európy (Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafarikianae. Studia Historica ; 86), N. Dzurikaninová (ed.), Košice 2016, 81–93.

– Милићевић Ј, Милић, *Посвећеници и жртве. Српски санитет у ваљевској Болници у Првом светском рату,* Ваљево, 2021.
– Недок Александар, *Српски војни санитет на почетку рата и у великим биткама 1914. године,* Београд, 2010.
– Исти, *Војни санитет непосредно после Колубарске битке (Децембар 1914, предвечерје епидемије три тифуса,* Београд, 2010.
– Hrabak, Bogumil, *Austrougarski zarobljenici u Srbiji 1914–1915. god. i prilikom povlačenja kroz Albaniju*, Zbornik – Časopis Historijskog instituta Slavonije 2 (1964), 107–205.
– Ђуковић, Исидор, *Аустроугарски заробљеници у Србији 1914–1915*, Београд 2008.